

—Ախորը գէշ է, ըստ Անթիլիւպատոսը, եւ այս ձիերը կրնան փճանալ հոս : Տուցակը չի նե՛ս' , Սիսեննա :

Հարկահանը մէջքէն պնակիտ մը հանեց , ձիերը համրեց ու արձանագրեց : Դիմոսական ընկերութեանց գործակալները , գաւառները կողոպտելու համաթ , կուսակալները կը կաշտէին : Այս մտադրքիթը ամէն տեղ կը խոթէր , իր կուզի ծնօտովը ֆու թթիւն կուպերովը :

Վերջապէս բակը ելան նորէն :

Պոռնգէ բոլորակներ՝ սալաքարերուն մէջ , հոս ու հոն , ջրհորները կը ծածկէին : Ուշիւ զննեց ատոնցմէ մէկը , միւսներէն աւելի մեծ , եւ որ միւսներուն հնչականութիւնը չունէր իր զարչապարին տակ : Բոլորին ալ վրայ ետեւէ ետեւ ոտքը զարկաւ , յետոյ ոտնաց , գետինը դոփելով :

—Գտա՛յ , գտա՛յ : Հոս է Հերովդի գանձը : Հերովդի գանձերուն հետախուզութիւնը Հըռոմմայեցոց յիմարութիւններէն մէկն էր :

Անոնք գոյութիւն չունէին , երգուրնցաւ Չորրորդապետը :

Սակայն , ի՞նչ կար ատոր ներքեւը :

—Ոչի՛նչ : մա՛րդ մը , բանտարկեալ՝ մը :

—Տուցո՛ւր , ըստ Վիտելլիոս :

Չորրորդապետը չհնազանդեցաւ . Հրէաները կրնային այսպէսով իր գաղտնիքը իմանալ : Դժկամակութիւնը զոր կը ցուցնէր բոլորակը բանալու , Վիտելլիոսին անհամբերութիւն կը պատճառէր :

—Կտրեցի՛ք , պոռաց նիզակաւորներուն :

Մաննայի գուշակած էր անոնց միտքը : Տապար մը տեսնելով , կարծեց թէ եւքանանը պիտի գլխատէին . եւ մետաղէ դանդուածին վրայ առաջին հարուածին , նիզակաւորին բաւուր կը կեցուց , կափարջին ու սալաքարերուն մէջտեղ տեսակ մը կեռ սահեցուց , յետոյ իր երկայն վտիտ թեւերը պրկելով , զայն սկզբը վերցուց . ցատեց ինկաւ ան . ամենքը սքանչացան այդ ծերունիին ուժին վրայ : Փայտով աստառուած կափարջին տակ , նոյնքան ծաւալ ունեցող դռնակ մը կը տարածուէր : Մէկ կուտփի հարուածով , դռնակը երկու տապակի ծալուեցաւ . այն մտնելու ծակ մը տեսնուեցաւ , ահապէս փութ ար ոտուն մէջ ու լորուելով կ'իջնէր սանդուղ մը առանց բարամբունքի : Եւ անոնք որ եղբրքը ծնեցան .

խորը նշմարեցին տարտամ ու զարհուրելի բան մը :

Մարդկային արարած մը գետինը պտակած էր , երկայն մազերու տակ որոնք իր կոնակը ծածկող անասունի մորթին կը խառնուէին : Ուղի ելաւ . ծակատը հորիզոնական ձեւով դամուած վանդակապատի մը կը դպչէր . ու մերթ ընդ մերթ , իր որջին խորութեանցը մէջ կ'անհետանար :

ԿԻԻՍԹԱՎ ՖԼՈՊԷՌ

(Շարունակելի)

ԻՄԱՍՏԱՍԻՐԱԿԱՆ ԽՕՍՈՒՐՈՒՄՆԵՐ

ՊԱՏՃԱՍԻՒՌՈՐԱԿԱՆՈՒԹԻՒՆ

(DÉTERMINISME)

Ահա խնդիր մը , որ երկար տարիներ է վեր վիճաբանութեան նիւթ ընծայած է ամէն գոյնի , ամէն դաւանանքի փիլիսոփաներու : Հեթանոս իմաստասէրները , քրիստոնէայ ընազանցագէտները , ամենքն ալ իրենց ըմբռնումը , իրենց դաւանանքը ունեցած են այդ խնդրոյն մէջ , եւ վերջապէս գիտական իմաստասիրութիւնը եկած է անոր տուած է լուծում մը որ վճռական լուծումն է մեր կարծիքով :

Խնդիրը կը կայանայ սա հարցման մէջ՝ Մարդու կամը ազա՞ն է թե ոչ :

Անոնք որ կը կարծեն թէ ազատ է մեր կամքը , ազատական պիտի կոչուին . իսկ անոնք որ կը պնդեն թէ մեր կամքը արդիւնք մըն է , որ , նման ամէն արդիւնքի , ունի եւ իր պատճառ , պատճառաւորական պիտի անուանենք :

Այդ երկու կարծիքներն ալ իրենց իրեւ պաշտպան ունին մեծ հեղինակութիւններ հին եւ նոր զարեւոյ իմաստասէրներուն մէջ : Ազատականութիւն են դաւանած Լուկրետիոս , Կաթոլիկ եկեղեցիին ամենամեծ ներկայացուցիչները , միջպէս Պոպէն , Ֆէրըլոն , նոր ժաւանակներու իմաստասէրներ՝ Բնչպէս Տէքաթթ ,

Ռուսո, Գանթ, Շելլինգ, Եւայյն, և Հակոբակ ճամբարին մէջ կ'ըզտոնէր նոյնքան նշանաւոր անձնաւորութիւններ, նոյնքան մեծ հեղինակութիւններ, Լուտեր, Կալվին, Նյախուրտ, Սկեպտիկանները, Լոք, Ռուլն, Վոյտսը, Դաւիթ Հիւմ, Սթրուգա, Վոլթէ Եւայյն, Ինչպէս կը տեսնուի, կարելի չէ ուրեմն ղէպ կ'այ կամ այն կարծիքը հակի՛լ հեղիւսակութիւն ունեցող անձնաւորութիւններու կարծիքին հետեւելով պարզապէս:

Պէտք է խորհիլ, պատճառաբանել եւ կարծիք, համոզում գոյացնել մեր անձնական խուզարկութիւններուն վրայ հիմնուելով:

Նախ եւ առաջ հարկաւոր է ճշգիւ բմբռնել թէ ինչ կը նշանակէ «կամքի ազատութիւն» բառը, այնպէս ինչպէս կ'ըմբռնեն ազատականները: Առեւտրեօրինակ մը. Այսօր տունէն դուրս չեմ ուզեր ելլել. եթէ ճշմարիտ ազատականի մը հարցնէք թէ ինչո՞ւ չ'ուզեր դուրս ելլել, ձեզի պիտի պատասխանէ՝ Չեմ ուզեր որովհետեւ կամքս այդպէս է և եւ եթէ հարցնէք թէ՛ ինչո՞ւ իր կամքը այդպէս է, մենք ինչ նման ձեզի պիտի պատասխանէ, թէ իր կամքին ու եւ է պատճառ չի ճանչնար:

Քիչ մը խորը ինչո՞ւնք այդ պատճառաբանութեան եւ մտէն քնննէք զայն և կը տեսնէք թէ ինչ որ ազատականները «կամք», «ազատութիւն» կը կոչեն, ուրիշ բան չէ բաց եթէ կամայականութիւն (arbitraire), քանի որ արարք մը որ արդիւնք չէ ուրիշապէս չարժապիտի մը, զատապարտուած է, նոյն իսկ այդ պատճառով, անհեղինակ, յարապիտիկ ըլլաւու բոտ քմաց կը չհեղինակին և Բայց միթէ ամենէն համուշտած ազատականը կ'ուզէ՞ր արդեօք հաւատք ընծայիլ այդպիսի սկզբունք ունեցող անձի մը խօսքին: Այդ անձը այսօր կրնայ իր ամենէն հաւատարիմ բարեկամը ըլլալ եւ վաղը՝ եթէ խեղճին փէ՛լ կրնայ իր ամենէն դիւրեմ թշնամի դառնալ, քանի որ այս կերպարամափոխութիւնը անոր ազատ կամքէն կամ անոր կամայականութենէն կախուած է միայն և Ոչ բարոյական օրէնք, ոչ անոր ամբողջ անցեալը, ոչ անոր ժողանհ գաղափարութիւնը, ոչ մէկ բան կրնայ մեզ ապահովցնել, մեզի գրաւական ըլլալ անոր ապագայ վարմունքին և Այս մասին յայտնող յօդուածով մը պիտի խօսինք երկարօրէն, ուստի եւ չենք ծանրանար առ այժմ այդ կէտին վրայ: Մեր նպատակն է միայն ցոյց տալ «կամքի ազատութիւն» իմաստին ճշմարիտ իմաստը, որովհետեւ բառերը, մասնաւոր «ազատութիւն» բառը որ այնքան սիրելի է ամէն զարգացած անձի ու մասնաւորապէս մեզի հետեւն ընկնուած ազգերու, կրնան տեղի տալ չափազանց վրասագաւոր թիրախացութիւններու:

Միեւն կը թուի թէ այդ աղետաբեր վարդապետութեան հետեւանքներուն զո՞ւ չ'ըլլալու համար ամենէն ապահով միջոցն է ցոյց տալ

նախ թէ կամայականութիւնը գոյութիւն չունի ըստ, թէ աշխարհւոյ վրայ աւելն ինչ անչեղիլ, անընթացաբար թշնմանալով երկարութեամբ եւ թէ հետեւաբար մեր միտքը, մեր իմացականութիւնը, մեր արաւմարտութիւնը, մեր կամքը, որոնք արդիւնք են մեզ շրջապատող արտաքին երեւոյթիներու հաւատարիմ անդրադարձութեանը, չեն կրնար բացատրութիւն կազմել այդ ընդհանուր օրէնքին և Երբ տեսնենք թէ ինչպէս կազմուած են մեր միտքը, մեր իմացականութիւնը դարեւոր յայտնութիւն մը, անհաւանքի է պաշտպան հանդիսանալ այդ բարոյագիտութեան պարզապետութեան, որուն հիմը տղիտութիւնը, խաւարը եւ մտքի ծուլութիւնն է միայն: Ո՛րքան ճշմարիտ է յոռեմես իմաստաճիւղի խօսքը. «կրօնները լուսանձններու կը նմանին, խաւար պէտք ունին փայլելու համար»: Խաւարը միակ եւ անարժեք տպանքն է արարքի կրօնքի նման երկդիմի եւ պատրո յարերբու գոյութեանը և Ահ օրինակ մը, այս ճշմարտութեան իբրեւ ապացոյց, նոյն իսկ մեզ հետաքրքրող խնդրոյն մէջէն ասնուած և Նախահիմնութեան գաղափարը բացարձակապէս անհայտ է «կամքի ազատութեան» գաղափարին հետ արդարեւ, եթէ երբեք զերազոյն էակ մը նախասահմանած է մեր մտքին, մեր իմացականութեան կատարելքը դեր ընկնալիս աշխարհին մէջ, մեր կամքը չի կրնար ազատ ըլլալ, քանի որ այդ զերազոյն էակը նախապէս գիտէ թէ ինչ կ'ուզենք ընել այս կամ այն պարագային մէջ և Փոխադարձաբար եթէ ազատ է մեր կամքը, մասուած չի կրնար գիտնալ թէ ինչպէս պիտի վարուինք բարոյական աշխարհին մէջ եւ հետեւաբար նախահիմնութիւնը չի կրնար գոյութիւն ունենալ, եւ Գերազոյն էակը զրկուած կ'ըլլայ իր ամենազիւտութենէն, իր այդ աւանդական ստորոգելիքներուն մէջէն:

Գիտէ՞ք թէ ինչպէս վճռած են այդ խնդիրը միջնադարեան նըսմիս աստուածաբանները. — այդ հակասական երկու կարծիքները միմիայն մասն ընդամենով և Սակայն, ինչպէս տեսնենք, Լուտեր ազատականութեան ամենամեծ հայածողներէն մէկն է եղած և ան է որքա՞ն թէ՛ «Ազատականութիւնը ընդունելը Գրիստոս ուրանալ է և»:

Անցողաբար նկատել կուտանք թէ կրօնքը՝ իբրեւ պաշտպան աստուածային նախախնամութեան, մեծապէս կը մօտենայ իր դաւանարարութեան հակասաբարկութեան:

Այս նախապատրաստական նկատութիւններէն ետքը, կրնանք համարձակօրէն մտնել մեր խնդրին սիրտը եւ զայն գննել, նետրդ առ նետրդ ուսումնասիրելով:

Այժէ անցնենք բոլոր գիտութիւնները, եւ պիտի տեսնենք թէ բնութեան մէջ լիակերելոյ մը որ կը պատճառը չունենայ, ոչ այն ամէն երեւոյթները, որոնց պատճառները անձնօրէն ըլլալով, գերազոյն էակի մը

միջամտութեան զազափարն էին թելադրած տգէտ մարդկութեան աղայական մտքին, այսօր դիտութիւնը եկած եւ երեւան է ընթաց այն պատճառներով, որոնց պարզ արդիւնքներն են անսոքը, եւ եթէ կան երեւոյթներ որոնք, ինչպէս հոգեբանական երեւոյթները, տալիս են անբացատրելի կը մնան, բայց եւ այնպէս, բաց ի թանի մը վերացական կամ միտորեական մտքով, ճշմարիտ գիտունները, հիմնուելով այն մեծ, անխղիւ եւ ճնշմանաւոր օրէնքին վրայ թէ «Չկայ արդիւնք առանց պատճառի», վստահ գիտութեան մեզի ցոյց տուած հրաշալի հետապատկերին վրայ, կ'ընդունին թէ պիտի գայ օր մը, ուր այդ անմեղք պիտի ստանան իրենց բացատրութիւնը, եւ նորաբոլոր խորհրդաւոր գաղափարներ պիտի յառնեն մեր խուզարկութեան յարաբերաբար կատարելագործուած միջոցներով երեւան բեւութեամբ, գաղափարները որոնք ուսումնասիրութեան նիւթը պիտի ընծայեն յայտնի դասերու գիտուններուն եւ այսպէս հետզհետէ ւ Առեւթորի անազնի զանգուած մը, որ ապա առաջի մը կողմէն բրդեղով լերան ստորոտը գրտնադ գիւղին վրայ կը գահավիժի եւ զարհուրելի աղէտի մը պատճառ կը դառնայ: Բայց մտաթիւ տուներ կը կործանին, աւերակ կը գտանուի, կենդիւ, ծերունիներ եւ աղաքներ զոհ 'ըլլան: Ի՞նչ պիտի ըսէին մեր նախնիք՝ որոնք չէին կրնար բացատրել այդ երեւոյթը: Իսկոյն անբեւոյթ ուժ մը, անտեսանելի ձեռք մը պիտի երեւակայէին այնտեղ, եւ թեւեւ այդ պէտքով պիտի նկատէին իբրեւ պատահաւ մը, ի պատիւ մարդկային յանցանքներուն: Ի՞նչ կ'ըսէ ընդհանրական Նեւտոնն ի վերնոյն իսկ անհնէն մեծ պաշտպանները այն վարչապետութեան զոր «ազատականութիւն» անուանեցինք: Եւ այդ երեւոյթին մէջ տիեզերական ձգողութեան օրէնքին մէջ կ'ընթարկուի կը տեսնեն, եւ կ'ընդունին թէ տրուած ըլլալով նոյն պայմանները, անխուսափելի եւ անհրաժեշտ կերպով միշտ այդ երեւոյթը տեղի պիտի ունենայ, ինչ որ կը նշանակէ թէ այդ օրէնքը տիեզերական է, եւ այն մէջ կանգ, ոչ մէկ ազդեցութիւն չի կրնար անոր տարելք հանդիսանալ:

Ամանային գեղեցիկ առաւօտ մըն է. պայծառ երկնքին վրայ լուսազոյզ կը թռչալի աւրեգորը, կեանքը կը տեղայ լոյսին եւ քիւրմութեան հետ: Ծանկարծ հովը կը կարծուի զին փչել, նախ ասորս եւ հեղափոխ աւելի թանձր, ու թուի ամպեր, իբրեւ օդաշու ճամբորդներ, անոր անշոյափելի բայց հզօր թեւերուն վրայ հեծած, կը հասնին մէկը միւսին ետեւէն. անոնց կողերէն՝ նախ խուլ ու հեռաւոր, եւ հետզհետէ աւելի մօտ ու ջրաքնային որոտումներ կը ցայտեն, եւ կայծակ իբրեւ պտուղ այդ տարրերու յեղաշրջութեան՝ իր բեկեղեկաւ եւ լուսաւոր ակօսք կը զօծ շարժուող անշոյափոխ մէջ: Ի՞նչ

կրնային խորին նախնական մարդիկը՝ երբ այսպիսի յանկարծական յեղաշրջութեան մը յիշարտառութեամբ ըլլային: Իրենց դիւրալայլ եւ դիւրարորդ երեւակայութեամբ՝ ստաւափաւար եղած, եւ չկարողալով որ ո եւ չ պատահան մը գտնել այն թաղմաթիւ ինչոնեւորէն որոնք կը խուժէին իրենց մտքին մէջ, հոգի կուտային զայն ընակաւ տարրերուն, որոնց արտայայտութիւնները մ'ընթան ուժգնական կը յայտնակէին գիտնքը. անոնց կամայականութեան ըմբանձնօրէն մօտեցած կը կարծէին իրենց գիտնքը, կ'աստուածացնէին եւ կը պաշտէին գանոնք: Ի՞նչ կը խորհէր մինչ այժմ ի տես այսպիսի տեսարանի մը, չէր, մեզի համար ուրիշ բան չէ բայց եթէ արդիւնք միջնորոտային ճնշման յանկարծական փոփոխութիւններուն, որոնց համեմատ՝ երբ օդը թեթեւայ որոշեալ կէտի մը վրայ, իսկոյն շրջակայ կէտերէն դէպ ի շայդ կէտը օդէն է հոսանք մը կը կազմուի՝ խախտուած հաւատարկաւորութիւնը վերահաստատելու համար. այդ հոսանքը յառաջ կը բերէ հովը: Անպիւր՝ արդիւնք են օդին մէջ գերզուած, հաւաքուած ջրաշողիին խառցման: Բարիխատունութեան յանկարծական ցրտացման ազդեցութեանը ներքեւ: Փայլակը, կայծակը արգիւզ են հոկտակ եւ իւրեքարակաւորութեամբ լեցուած երկու ամպերու, կամ ամպերու եւ երկրի միջեւ ելեգորակաւորութեան փոխանակութեան: Այս քանիւն ուրիշն պարզ է մեզի համար եւ դիւրութեամբ բացատրելի: Կանխելով մեր ապացուցման վրայ, այստեղ կարծ փակապոծ մը պիտի բանալք: Ինչպէս կը տեսնենք, ոչ ոք այսօր կապածի կրնայ ենթարկել թէ հովը որ կը փչէ, ամպերը որոնք երկնքի ճակատը կը մթաղեն, փայլակները, կայծակը որ կը շանթանալ, անձրեւը որ կը տեղայ, կը հնազանդին անխղիւ, անխուսափելի, անքնադարձելի օրէնքներու: Ո՛չ ապաքէն, երբ չօշափելի գտնան մեր հոգեկան երեւոյթներու պատճառները, նոյնքան անխուսափելի, նոյնքան անքնադարձելի օրէնքներու ենթարկուած պիտի նկատենք զանոնք, ո՛չ ապաքէն մեր հոգեկան կրքերու մոլեգին շուշուր՝ արդիւնք մեր մտաւորական միջնորոտին յանկարծական յեղաշրջութիւններուն, նոյնքան պատճառաւորուած պիտի ըլլայ մեզի համար որքան հովը, փոթորիկը, բռնադատական աշխարհին անոր համապատասխան երեւոյթները: Բարկութիւնը՝ հոգեկան այդ փայլակը, նոյնքան դիւրութեամբ իր բացատրութիւնը պիտի ստանայ,՝ արցունքները, հոգեկան երկնքին այդ անձրեւը, վիշտերը անոր ամպերը, նոյնքան յայտնաւոր կերպով պատճառաւորուած պիտի ըլլան:

Դանի մը օրինակներ անհնէն աստեղագիտութիւնէն: Գիտաւոր առաջ մը յանկարծ մեր մոլորակին տեսանելի կը դառնայ: Մեր նախնիքները իրենց կ'ըմբանաւ մեղիութեամբ համակուած՝ մտքին եւ երեւակայութեանը ազատ

ասպարեզ տալով, մարդկութեան իբրև պատուաւ մը կը նկատեն զայն, աստուածային գաղաթիւնը զդուռած. անոր ընդհարումը երկ-րիս հետ անոնց կարծեքով պիտի գար վնաս տալ մեր մոլորակին գոյութեանը: անոր խորհրդաւոր տուտնին մէջ կը նշմարեն ասպա-նայից պատկերներ, վերծատութեան զէնքեր: Հիմա՛յ այդ ամէն ցնորաստուտութիւնները մա-րած, ցնդած են գիտութեան անողով լոյսին ներքեւ: Ոչ միայն այժմ գիտե՛ք թէ՛ այդ նիւթեղէն յարաբերաբար փոքր զանգուածները անկարող են երկիրը փնջել իրենց ընդհաւ-մամբ, այլ եւ կարող են հաշտել եւ քու-շակել ճշգրիտ անոնց մերձեցումը եւ անոնց ե-րեւման ժամանակը կանխաւ ճշգրիտ որոշել: Նոյնպէս աստղերը, մոլորակները որոնք հին ժամանակ մեզ լուսաւորելու կամ մեր աչքերը գլխաւորին մթութեան մէջ զգոցնելու եւ կամ մեր ձգակատագիրը որոշելու համար ստեղծուած ըլլալ կը կարծուէին, հիմա, ի մեծ ցաւ բա-նաստեղծներուն, կորսնցուցած են իրենց վա-ղեմի այդ յոգական նշանակութիւնը, եւ մեր հիօրդոնին առջեւ բացած են, ի շնորհս գիտութեան, նախաման, անալիթիկ աչ-խարհներ, որոնց տարածութիւնը, որոնց հեռաւորութիւնը, որոնց շարժումները, եւ որոնց կազմաւորել նիւթերը ծանօթ են մեզի: Անհրաժեշտ ապացոյց մը չէ՞ ինչ-պատա՝ պատճառաւորականութեան, այն իրո-ղութիւնը թէ՛ գիտութիւնը թոյլ է տուած, աստեղագէտներուն հաշուով, միջոցին այն ինչ կէտեր վրայ, որոյնչէ՛ տարածութեամբ եւ ծաւալով աստղի մը գոյութիւնը գուշակել, կամ արեգակին եւ լուսնին խաւարման ժամա-նակը ամենաճշգրիտ կերպով նախատեսել: Միթէ՛ նոյն պատճառաւորականութիւնը չէ՞ որ թոյլ տուած է Վիւրծը նման ժրմիագէտ-ներուն, իրենց ֆորմիւլաներով, միշտեւ այն ասեմն անմանօթ մարմիններու գոյութիւնը գուշակել եւ զանոնք բացատրել: Իտական է որ, եթէ երբեք աստղերու շարժումները են ժրմիական մարմիններու բազմաթուփիւն-ները, փոխանակ անյուշի, անընթացաբերի օրէնքներու հնազանդում, արդիւնք ըլլալուն քամահաճ ուժի մը կամայականութեանը, ան-կարելի պիտի ըլլար այդ գուշակութիւններն ընել:

Ակնարկ մը նետենք կենդանաբանութեան, բուսաբանութեան, կենսաբանութեան (bio-logic) վրայ: Այնտեղ ալ կը տեսնենք որ գիտութիւնը մեծ թուով իրողութիւններ հաւա-քելով եւ ուսումնասիրելով գտած է բազմա-թիւ անհրեքելի եւ արեգակական օրէնքներ որոնք վերջնականապէս ապացուցուած են եւ այդ գիտութիւններուն հիմը կը կազմեն: Այսօր գիտենք թէ՛ ինչպէս կը զարգանան կեն-դանիները, բոյսերը, թէ՛ ինչ օրէնքներու կը հպատակին իրենց զարգացման, իրենց բազմապատկման մէջ, թէ՛ ինչ պայմաններ հարկաւոր են անոնց կենսաբ. պայտօնելու,

համար. գիտենք անոնց յորինուածութիւնը ձեւացնող գործարաններու կազմութիւնը, այդ գործարաններու պաշտօնակարութիւնները, սակայն ըստ որում այս գիտութիւնները շատ աւելի նոր են բաղդատաբար, ըստ որում ա-նոնց առարկաները ուսումնասիրելու միջոց-ները եւ գործիքները աւելի անկատար են, եւ վերջապէս ըստ որում անոնց առարկաները շատ աւելի կնճռոտ են եւ բազմաշար քան նա-խապէս յիշատակուած գիտութիւններու ա-ռարկաները, շատ աւելի անմանօթ կէտեր կը գտնենք այդ վերջիններուն քան առաջիննե-րուն մէջ:

Ինչաստուութեան անցնի՛ք հոգեբանութեան, որ ուրիշ բան չէ բացի եթէ ուղղորդ քննա-սութիւնը: Այս է մեզ հետաքրքրող գիտու-թիւնը, այն գիտութիւնը որ մեր նպա-սակակալելու կը կազմէ: Այդ գիտու-թեան մէջ ալ ծանօթ օրէնքներ կան մտքին կամ լաւ եւ ուղեգիր կապութեան եւ պաշ-տօնակարութեան մասին, բայց ցայտեղ ան-ծանօթ կէտերու թիւը շատ աւելի մեծ է նոյն վերոյիշեալ պատճառներով: Աղբարեւ գիտու-թեան ինչ միջոցներ ունի՞ք մեր արամազ-րութեան ներքեւ. նաեւ մեր գիտակցու-թիւնը, որ մեզ կը ծառայ մեր մտաւորա-կան գործողութեան թիւնը ուսումնասիրելու են երկրորդ մեր զգայարանները աչքը եւ ականջ-նիրը) որ մեր նստումներու ուղեգիր պաշտո-նակարութիւնը ուսումնասիրելու կը ծառա-յին. սակայն, պէտք է մտնալ թէ, այդ երկրորդ պարագային մէջ ալ գիտակցութիւնը մեծ դեր կը կատարէ, որովհետեւ չենք կրնաք օւրիշներու արարքները քննել, եւ զանոնք պէտք եղածին պէս բովենք, աստից մեր նմանօրինակ արարքներուն մարձեցնելու գա-նաւոր, եւ աստից մասին մեր գիտակցութեան տուած բացատրութիւնները այդ առաջին-ները կիրարկելու: Արդ, գիտակցութիւնը թուական անկատար գործիք մըն է գիտողու-թեան. անոր «տրուածքները» յանդիս միակ-մանք են ենթակայ, եւ լուրջ վերաբնդու-թիւններ հարկաւոր են անոր խուզարկու-թիւններուն արդիւնքները ճշդելու եւ վերջ-նական եզրակացութիւններու յանգելու համար: Երկրորդ, գիտակցութիւնը ինքն ալ հոգե-բանական երեւոյթ մը ըլլալով ենթակայ է արտաքին աշխարհի ազդեցութիւնը կրելու, մտաւորական ամէն կարողութիւնները (ուշա-գրութիւն, զգայութիւններ, գաղաղութիւնը) որոնց յանգակեան է գիտակցութիւնը, կրնան թերի կերպով պաշտօնակարել եւ թե-րութիւններու ծնունդ տալ գիտակցութեան տուած ծանօթութիւններուն մէջ: Շատ հոգե-բանական իրողութիւններ կան որոնք ուշադ-րութեան պակասութեամբ են կամ ուրիշ պատճառներով չեն հասնիր մինչեւ գիտակցու-թիւնը, եւ մեր ուղեգիր ստորակցական (subconscious) քննադատներուն մէջ կը մնան, այնպէս որ անոնց պատճառներուն եւ անոնց

էութեանը անգիտակից կը մնանք։ Ինչպէս կը տեսնենք, ուղեգիր գործունէութիւնը գիտելու համար մեր ունեցած միջոցները զեռատ անկատար են։

Իսպէս ուղեգիր գործունէութիւնը՝ իր ամենապարզ իսկութեանը վերածուած։ Ահա՛ ին որ պէտք է գննենք։

Բայց նախ պարտքիք հաստատել հետեւեալ հայցարկութիւնը (postulat)։ Պէտք է գիտնալ թէ՛ մարդու ջղային գրութիւնը արգիւտք մըն է պարզապէս արտաքին աշխարհի, միջավայրի, նորանոր սովորութիւններու ազդեցութեան ներքեւ ստացուած եւ ժառանգականութեան մեծ օրէնքին շնորհիւ ապագայ սերունդներուն փոխանցուած եւ անոնց մէջ գործարանական դարձած այն յարդրական կատարելագործութիւններուն զոր կրած է ջղային գրութիւնը կենդանաբանական սանդղաղին վրայ։ պէտք է գիտնալ նոյնպէս թէ ջղային գրութեան եւ մասնաւորապէս ուղեգիրն պաշտօնը՝ որ ա՛յնքան կենդանու, ա՛յնքան բազմաթիւ ձեւի մը տակ կը ներկայանայ սեղի կենդանական սանդղաղին ամենաբարձր աստիճաններուն վրայ դաստիարակ կենդանիներուն եւ մարդուն մէջ, ուրիշ բան չէ բայց եթէ նոյն վերոյիշեալ ազդակներու ազդեցութեամբ կենդանի նիւթին անբաժանելի մէջ յատկութեան—զգայնութեան—յարբ բայց յառաջնադաս կատարելագործութիւնն է։

Ակնարկ մը ձգենք ամենաստորին աստիճանի ամենապարզ կենդանիներուն վրայ, եւ պիտի տեսնենք թէ ոչ մէկ գործարանի նախադիմ կայ անտեղ, նախնիւթի (protoplasme) կոյտ մըն է այն պարզապէս, կենդանական կատարեալ բջիջ մը (cellule) անդամ չի կազմեր, որովհետեւ զանոնք է շրջապատէ (enveloppe)։ Եթէ խոշորացոյցի տակ ուշադրութեամբ գնենք զայն, եւ նշմարենք որ երբեմն երբեմն, այդ նախնիւթին մէջ կողմէն տեսակ մը ոտք դուրս կ'ելլայ, զոր բնաբանները ստոտք (pseudopode) կը կոչեն։ Եթէ բան մը գտնէ իր մօտ, կ'առնէ զայն եւ քիչ ետք այդ ոտք նախնիւթին զանգուածին մէջ կը գտնենք, Հետեւաբար այդ ստոտքները կը ծառայեն նախնիւթին մեռնողը հայթայթելու։ Բայց ասիկց դատ, ուրիշ պաշտօն մըն ալ ունին, այն է կենդանին տեղափոխել։ արարեւ, եթէ որ եւ է անախորժ կամ վնասարեւ տպաւորութեան մը—ջերմութիւն, լիւթական թթու մը, եւն—ենթակեցնել զայն խիսցի նակատակ ուղղութեամբ մը ստոտքները երեւան կուզան եւ յամբօրէն կը տեղափոխին, վտանգէն հեռացնելու համար զայն։ Ընդհակառակ, օգտակար եւ անորժիշկ տպաւորութիւնները — ինչպէս յոյսը, ուտեստը—կը յանկուցանին այդ նախնիւթին էակը՝ որ իր ստոտքներուն շնորհիւ կը մօտենայ այդ օգտակար տպաւորութիւնները առաջ բերող առարկաներուն։ Նախնիւթն է որ կը կատարէ մարտդոտութիւնը, չնչառութիւնը, պաշտօններ որոնցմէ չի կրնար զեր-

կուած մնալ ամէն ապրող էակ։ Նմանապէս ան է որ կը կատարէ ծննդական պաշտօնը՝ որ արգիւնք է սնուցման չափազանցութեանը։ Բայց ինչ որ ամենէն աւելի կը հետաքրքրէ մեզ այդ տարրական էակին մէջ, զգայնութիւնն է։ Տեսանք թէ չուսի ան ու եւ է գործարան մը՝ արտաքին տպաւորութիւններ ստանալու համար։ Թէ անոր մարմնիդն ամէն մասին ալ հաւասարապէս օժտուած են նոյն յատկութիւններով, նոյն պաշտօններով։ Երբ միջավայրի փոփոխութեամբ կամ նմանօրինակ պատճառներով նոր պահանջներ կը ստեղծուին, կենդանի նիւթը, պարտաւորուած ըլլալով նորանոր պէտքեր հոգալ, նորանոր եւ բազմաթիւ պաշտօններ կատարել, իսկոյն կը տեսնենք որ աշխատութեան բաժանուում տեղի կ'ունենայ, նախնիւթին զանազան մասերը, զանազան պաշտօններ կը ստանձնեն եւ այդպէսով գործարաններ կը կազմուին, ի շնորհիւ այն մեծ բնասխտական օրէնքին թէ «պաշտօնն է որ գործարանը կը շինէ»։ Այն ժամանակ է, որ, նման ուրիշ գործարաններու, ջղային գրութիւնը ծնունդ կ'առնէ։ Անցորդաբաժնիկ տանք թէ այս վերջին գործարանը իրեն ինքնուրոյն եւ յարաբերութեամբ կատարելագործեալ գործարան, բաւական ուշ կը կազմուի որովհետեւ բազմաժամբ մարտդական եւ ծննդական գործարաններու որոնք անհրաժեշտ պաշտօններ ունին եւ առանց որոնց սեռական պահպանութիւնը վերտանգի ենթակիւծած պիտի ըլլար։ Այս օրինակը ցոյց կուտայ թէ գործարաններու զարգացումը, անմիկապէս ստորադասուած է պաշտօններու յարաբերական կարեւորութեանը։ Եթէ հետզհետէ բարձրանալը կենդանաբանական անադուղին աստիճաններէն վեր, կը տեսնենք որ այդ ամէն գործարանները ու մասնաւորապէս ջղային գրութիւնը՝ համապատասխան կերպով հետզհետէ աւելի բազմաթիւ եւ աւելի բազմատեսակ պահանջներու, կը կենդանի, կը կերպարանափոխուի, կը կատարելագործուի։ Կենդանի էակին ամարմինը ջղային նուրբ թիւիւրու ցանցով մը կը ծածկուի։ այդ թիւիւր տակաւ տեղ տեղ արտաքին աշխարհի տպաւորութիւնը անադուղի յատկացած կեդրոններու կը յանգին, կեդրոններ զոր խոյլ (ganglion) կը կոչեն։ հետզհետէ այդ կեդրոններ կը բազմապատկուին, կարեւորութիւն կը ստանան, մանաւանդ երբ զգայական գործարաններ կը կազմուին։ Երբ կը հասնին որոնք յատկապէս կազմակերպուած է բոլորովին, իբր կեդրոն անգիտակից զգայնութիւններու եւ ներքին գործարանական կեանքին, եւ ուղեգր, հոգեկան կեանքի այդ վտառարան, նախադժուելու վրայ է։ Կապիկներու եւ մարդոս մօտ ուղեգր կը հասնի իր ծայրագոյն կատարելագործութեանը։ Այս ամենէն կը հետեւի որ մարդկային խնայականութիւնը, գիտութեան տեսակէտով, ուրիշ բան չէ բայց եթէ այդ

տաքին աշխարհի բազմատեսակ ազդեցութիւններու շնորհիւ, նախանիւթին զգայնութեան աստիճանաւոր զարգացմանը: Ուրեմն, զգայնութիւնը եւ մարդկային խմացականութիւնը, կենդանի նիւթին էական մէկ յատկութեան երկու ծայրագոյն կէտերն են. անոնց միջեւ աստիճանի տարբերութիւն մը կայ միայն եւ ոչ թէ իսկութեան: Ահա խնդիր մը զոր կրնանք վերջնականապէս ապացուցուած համարել:

Փանօ

ՏՐ . ՏՐԴԱՏ ԵՍՍՅԵԱՆ

(Եւրոնակնիք)

ՄԱՐԼԵՏ

— 0 —

Թմբուկի, շեփորի ու ջութակի խառնափնջոր, պայանդակ յնկողը որ հետուն կը հանէր մինչեւ ականջնուս, կ'ապահովցնէր վերջապէս թէ մտեցած էինք Շէյխ էլ Պազի:

Շէյխ էլ Պազ Մանուկայի մօտ փոքր գեղ մըն է, քսան-քսանհինգ հիւրավարութիւնով, բամպակի ու բրնձի արտերուն մէջ կորսուած: Միակ աչքի զարնող բանը այդ ցեխով ծեփուած աղտոտ բնակարաններուն մէջ, կ'լոր ճերմակ շէնքն է մուլայի մը փաթթոցին նման: Քարացած, հսկայ փաթթոց մը զոր ատեն աւտն կը նորոգեն եւ որ սուրբի մը, Շէյխ էլ Պազի, գերեզմանն է: Ամէն տարի, յունիսին, սուրբին տօնը՝ ռուխթը՝ կը կատարուի հոն եւ ինը օր ըլլոր շրջականերէն քսան հազար հոգի կուգան կը լեցուն գերեզմանին շուրջը:

— Շէյխ էլ Պազի մուլէաը, Թաթնաչի մուլէտէն ետքը, ամենէն նշանաւորն է, կ'ըսէին ինծի ֆէլլահները հիացումով երբ գիրենք կը հարցուէրին:

Շոգեկառքի ճամբէն դուրս, Նեղուէն հետուտեղ մըն էր սակայն Շէյխ էլ Պազ, ուր մեր ագարակէն ուղտով կամ էշով կարելի էր երթալ հասնիլ, ութը ժամ ճամբորդելէ ետքը, Յունիսին մէջ, այդ տեսակ ուղեւորութիւն մը՝ Եղիպտոս՝ հեշտալի արտորժանք մը չէ անշուշտ երբ առտուն կանուխ, ութը տասը

ֆէլլահներու ընկերակցութեամբ, ճամբայ ելալ, յիմար գործ մը բրած ըլլալու կասկածանքը արդէն կը սկսէր կրծել շին:

Մեր փոքրիկ խումբը հետզհետէ կը ստուարանար, կէսօրին երբ Զարա՛ հասանք, ուր երկու ժամ հանգիստ արինք, հարիւր հոգինոց կարաւան մը կազմած էինք: Այլապէս, ականախող կարաւան մը՝ ուղտերէ, ջորիներէ, ձիերէ եւ էշերէ կազմուած: Ֆէլլահները ամենքն ալ իրենց նոր կրտսղիկներով, փայլուն, պոռոտ գոյնեւոր խառնուրդ մը կը ձեւացնէին, որոնց մէջ գեղինն ու կանանչը կ'իշխէին ամենէն աւելի: Խլացողցիք աղմուկ մը, հարիւր հոգիի միմայն խոսակցութիւններէն, երգերէն, վէճերէն ու քահանայից ծածաղներէն կազմուած, կը քալէր կարաւանին հետ: Ու այս ամենքը, արեւուն տակ, դաշտերուն կանաչութիւններուն մէջ, զուարթ, ցնծուն պատկեր մը կը յօրինէր որ մոռցնել կուտար ճամբուն տաժանքը:

Սակայն արեւը կը տաքնար հետզհետէ, շնչառութիւննիս դժուարացնելու աստիճան, աւագուն փոշին՝ քրտինքի կաթիլներուն խառնուելով՝ կը ցեխոտէր երեսնուս վրայ. էշերը, յողած, ա'լ չէին ուզեր քալել ու պոտ մը ջուր չկար խմելու: Ֆէլլահները կը շարունակէին իրենց անկողմ գուարթութեամբ ու լիաթոք պոռտուքներով լեցուն խոսակցութիւնը. ես միայն ա'լ չէի մանակցիր իրենց: Էշին վրայ կ'ըսէ, գլուխ ճաթելու աստիճան տաք, արեւն քրտինքի մէջ, պաւպակած, կր հեւայի, աչքս հորիզոնին ուղղած՝ ի զո'ւր փնտռելով Աւետիաց երկիրը, Շէյխ էլ Պազի ճերմակ գերեզմանը:

Ու երբ մեր առաջնորդը, որ ուղտի մը վրայ կարաւանին առջեւէն կ'երթար, իւրերը շարժելով ըսաւ թէ՛ էլ Պազի վրանները կ'երեւային, ես ամենէն առաջ գոչցիք, սրտաբուխ գոհակալութեամբ մը.

— Է՛լ հա՛ մուլլահ...

Ու քիչ քիչ սկսանք որոշապէս տեսնել վրանները, հաղարաւոր, անհատուած վրաններ, որոնց տակ քսան հազար հոգի ժողվուած էր:

Կէս ժամ ետքը իջանք մեր հեծանելիքներէն, երբ արդէն մութը սկսած էր պատել:

Ամբողջ քաղաք մըն էր քովէ քով հաստատուած վրաններով: Փողոցներ ու հրա-